

MU'TEZİLE'NİN TENZİH DOKTRİNİ BAĞLAMINDA RU'YETULLAH PROBLEMİ

Fatmanur CERAN*

Öz

Mu'tezile benimsediği sıfat yaklaşımıyla tenzih kavramını tevhid ilkesinin bağlayıcılığına dahil ederek güçlendirmiş ve bir doktrin haline getirmiştir. Sıfatlara irca edilebilen her konuda Mu'tezile'nin tavrı aşırı bir tenzih anlayışını yansıtmaktadır. Allah'ın sıfatları ile ilişkilendirilen ru'yetullah problemi de Mu'tezile tarafından tenzihî algı zemininde ele alınan konulardan biri olmuştur. Yani Mu'tezile Allah'ın görülmesini tenzih gereği reddetmiştir. Öyle ki ru'yetin imkansızlığını akli açıdan ispat ederek Allah'a cismiyet isnad edilemeyeceğini öne süren ve bunu naslarla temellendiren Mu'tezile, izahlarında tenzihî esas almıştır. Bu çalışma Mu'tezile'nin ru'yete imkan vermeyen tenzih temelli izahlarını tespit etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, tenzih, ru'yetullah, sıfat, kalam.

PROBLEM OF RU'YATULLAH in THE CONTEXT of TANZİH DOCTRINE of MU'TAZİLA

Abstract

Mu'tazila has strengthened concept of tanzih by incorporating restrictive of tawhid principle and made it a doctrine with their adjectives approach adopted. Mu'tazila's attitude reflects an extreme tanzih understanding of every subject that can be attributed to adjectives. The problem of ru'yatullah, which is associated with the adjectives of Allah, has also been one of the topics discussed by Mu'tazila on the grounds of tanzihî perception. In other words, Mu'tazila rejected the sight of Allah because of tanzih. Mu'tazila, who suggests that he can not be called a victim of Allah by proving the impossibility of ru'yat in reason, and based on this in religious texts based on the tanzih in his explanations. This study aims to determine the explanations of Mu'tazila based on tanzih, which do not allow ru'yat.

Keywords: Mu'tazila, tanzih, ru'yatullah, adjective, kalam.

Giriş

Kusur ve eksikliklerden uzaklaştırmak anlamına gelen tenzih kelimesi ıstilahî olarak Zât-ı ilâhînin noksan niteliklerden arınmış olduğu anlamına gelmektedir.¹ Başka bir ifade ile tenzih, Allah'ı, isimlerinde, sıfatlarında ve

* Araştırma Görevlisi, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kalam Ana Bilim Dalı.

¹ el-Curcânî, es-Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1938, 60; İbn Manzûr, Cemaleddin b. Muhammed Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, I-VI, Tahkik: Abdullah Ali el-Kebîr, Dâru'l-Meârif, Kahire 1119, VI, 4402; el-

zâtında birlemek ve yaratılmışlara benzemekten yüce tutmak manasına gelmektedir.² Tenzih kavramı Kur'an'da doğrudan yer almamaktadır. Ancak Kur'an'da geçen tevhide ilişkin ifadelerin esasen tenzihi de barındırdığı söylenebilecektir. Söz gelimi 'O'nun benzeri hiçbir şey yoktur'³ ayeti tevhid ile birlikte doğrudan tenzih anlayışına işaret etmektedir.

Kelamda tenzih doktrini tanrı tasavvuru ile ilişkilidir. Tanrı tasavvuru ise daha ziyade Allah'ın sıfatlarını algılama şekillerine göre gelişmiştir. İlk akaid kitaplarında yer alan ve kelam mezheplerine göre farklı şekillerde sınıflamalara tâbî tutulan sıfatlar genel itibarıyla naslarda geçmektedir ve Allah'a izafe edilebilecek herhangi bir olumsuzluğu da ortadan kaldıracak mahiyettedir. Dolayısıyla kelamda Allah'ın zâtını noksanlıklardan tenzih etmek için sıfatlara ilişkin birtakım izahlar ortaya konulmuştur. Kelam tarihine bakıldığı zaman çeşitli algı ve metot anlayışları çerçevesinde bu izahların da farklılaştığı ifade edilebilir.⁴ Mu'tezile'nin tenzih bağlamında Allah'ın sıfatlarına ilişkin yaklaşımı söz konusu izahlardan birini teşkil etmektedir.

1. Mu'tezilî Tenzih Algısının Temelleri

Allah'ın sıfatlarına ilişkin farklılaşmalar daha ziyade subutî sıfatların ispatı ve haberî sıfatların anlaşılması üzerinden değerlendirilmektedir. Sıfatlar konusunu itikadî bir problem olarak kelama taşıyan ve Kur'an'ın mahluk olduğunu iddia eden Câ'd b. Dirhem (ö. 124/742) ve onu takip eden Cehm b. Safvân (ö. 128/746), Allah'ın sıfatlarını nefyetmiştir.⁵ Cehm b. Safvân, sıfatları nefyini Allah'ı yaratılmışlara benzemekten tenzih etmek gerekçesiyle izah etmektedir.⁶ Cehm b. Safvân'a nispet edilen tenzih temelli bu sıfat anlayışı daha sonra Mu'tezile tarafından benimsenmiştir.⁷ Teşbih ve tecsimden kaçınan Mu'tezile sıfatları nefyederek Allah'ın zâtından ayrı kadîm bir sıfat kabul etmemiş ve soyutlayıcı bir tanrı tasavvuru ortaya koymuş, bunu da tenzih ile açıklamıştır.⁸ Aksi halde Allah'tan başka kadîm varlıklar ispat edilecektir. Bu da Mu'tezile'nin en temel ilkesi kabul edilen tevhide aykırıdır.

Allah'ın sıfatları konusunda zât-sıfat birliğini öngören mu'tezilî yaklaşım ile Yunan felsefesi arasında bir yakınlık görülmektedir. Nitekim Eş'arî (ö. 324/935), mu'tezilî sıfat anlayışı ile yaratıcının tamamen ilim, kudret, hayat, sem' ve basar olduğunu ifade eden Aristo (m.ö. 322)'nin fikirleri arasında bir ilginin varlığından bahsetmektedir.⁹ Ancak Mu'tezile felsefî bakış açısından farklı olarak naslarda geçen sıfatları göz ardı edemeyeceği için ayrıca nasların te'vilini gündeme getirmiştir. Şu halde kelamî problemlere belli ölçüde kaynaklık eden Yunan düşüncesi tanrı tasavvuru açısından da kelamdaki

Cevherî, İsmail b. Hammâd, *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, I-VI, Tahkik: Ahmed A. Attâr, Dâru'l İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1983, VI, 2253.

² et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Mevsûatu Keşşâfi Istulâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*, I-II, Tahkik: Ali Dahrûc, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut 1996, I, 518.

³ Şûrâ 42/11.

⁴ Türcan, Galip, *Kelam İlminde Bilgi Kaynağı Olarak Kitâb*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, 42.

⁵ en-Neşşâr, Ali Sâmî, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslam*, I-II, Dâru's-Selâm, Kahire 2008, I, 377.

⁶ eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, Tahkik: Ahmed Fehmi Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1992, 73; en-Neşşâr, I, 383.

⁷ Cârullah, Zuhdî, *el-Mu'tezile*, el-Ehliyyetu li'n-Neşr ve't-Tevzi', Beyrut 1974, 8.

⁸ Sinanoğlu, Abdülhâmit, "İslam Düşüncesinde Benzetme Gruplarının Allah Tasavvuru", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, Adana 2005, 81.

⁹ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, Tahkik: Helmut Ritter, Franz Steiner Verlag GmbH Wiesbaden, 1980, 485.

tartışmaların belirleyicisi ve dolayısıyla itikadî mezheplerinin özellikle de Mu'tezile'nin sıfatlar konusunda benimsediği tenzih anlayışının tetikleyicisi konumundadır. Ancak Mu'tezile'nin sıfatlar konusundaki tavrını, yalnızca felsefî bir bakışla belirlemediğini ayrıca ifade etmek gerekmektedir. Çünkü zat-sıfat birliği çerçevesindeki söz konusu mu'tezilî tavrın, o dönemde mevcut Mücessime ve Seneviyye gibi gruplara karşı geliştirilen itirazlar bağlamında olgusal bir nitelik taşıdığı yadsınmaz.¹⁰ Çünkü tenzih konusunda aşırı bir hassasiyet benimseyen Mu'tezile, sıfatların kabulüne işaret edecek her türlü anlayışın teşbih ve teccim çerçevesinde olacağını ileri sürmüştür.

Haberî sıfatların anlaşılması tenzih fikrinin ortaya çıkması bakımından öncelikle karşılaşılan bir problem niteliği taşımaktadır. Yed, vech, ayn gibi haberî sıfatların problematik yönü, bu sıfatların literal bir anlama şekline konu olması ile te'vil edilmesi arasındaki ayrışmadan ibaret gözükmektedir. Haberî sıfatların te'vil edilmeksizin kabul edilmesi ve tam olarak lafızdan anlaşılmanaya hamledilmesi gerektiği Mücessime ve Müşebbihe adı verilen grupların temel iddialarıdır. Nitekim bu, itikadî açıdan problemlî bir anlayış, insanbiçimci tanrı tasavvurunu ortaya çıkarmıştır. Ancak bu sıfatların Allah'a doğrudan izafe edilmesi ile birlikte Allah'ın cisim olduğu ya da insana benzediği yönündeki çıkarımlar kelimada tenzih kavramı ile bertaraf edilmiştir. Bu bağlamda tenzihe ilişkin en belirgin vurgu Mu'tezile tarafından yapılmıştır.

Mu'tezile'nin tenzihî bir bakışla şekillendirdiği yaklaşımı daha ziyade sıfatlar konusunda ortaya çıkan ru'yetullah tartışmalarında gözükmektedir. Dolayısıyla Mu'tezile'nin, sıfatları nefyetmesinde olduğu gibi ru'yeti reddetmesinde de tenzihe yönelik aynı motivasyonun söz konusu edildiği bilinmektedir. Yani Mu'tezile için Allah'ı yaratılmışlara benzemekten tenzih etmek temel amaçtır. Öyle ki tenzihe ilişkin vurgular, ru'yetullah konusunda yapılan her mu'tezilî açıklamanın gerekçesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. Mu'tezile'nin Ru'yetullah Problemine İlişkin Genel Yaklaşımı

Ru'yetullah problemi, kelimada tarihinde mevcut sıfat telakkilerinin bir devamı olarak Allah'ın görülmesinin imkanı konusunda gelişmiş tartışmalar ile bu tartışmalar neticesinde ortaya çıkan izahlar ve sözü edilen izahlar üzerinden yaşanan ayrışmaların kelimâ boyutunu ifade etmektedir. Allah'ın dünyada görülmesine ilişkin yaklaşımları da barındıran ru'yetullah,¹¹ daha ziyade ahirette yaşanacağı öne sürülen boyutuyla ele alınmaktadır.

Ru'yetin esasen Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta da tartışma konusu olduğu¹² ve yine sahabe döneminde miraç hadisesi ile ilgili daha ziyade Hz. Aişe ve İbn Abbas'tan rivayet edilen haberlerde¹³ konu edildiği bilinmektedir. Kelimâ bir problem niteliği taşıması bakımından ele alındığı zaman ru'yet,

¹⁰ ez-Zinî, Muhammed Abdurrahim, *Amr b. Ubeyd ve'l-Usûlu'l-Hamse*, Dâru'l-Yakîn, Mısır 2010, 99.

¹¹ Bkz. el-Ğâmidî, Ahmed b. Atıyye, *el-Beyhakî ve Mevkıfuhu mine'l-İlahiyyât*, İhyâu't-Turâsi'l-İslâmî, Medine (tarih yok), 305.

¹² Bkz. Eldar, Hasanoğlu, "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, (basım yeri yok) 2014, 692; Kuşcu, Emin-Aydın, Mahmut, "Hıristiyanlıkta Vahiy Algısı", *Milel ve Nihal*, Cilt: 8, Sayı: 1, (basım yeri yok) 2011, 170.

¹³ İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I-II, Tahkik: Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, I, 309; İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyub el-Himyerî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I-IV, Tahkik: Ömer Abdusselam Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990, II, 50; el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî, Mevsûatu's-Sunne el-Kutubu's-Sunne ve Şurühuhâ* içinde, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992/1412, *Menakübü'l-Ensâr*, 42; *Tefsir*, 17 /9.

Cehm b. Safvân'ın, Sümenîlerle yaptığı bir münazarada Allah'ın duyularla algılanamadığına, tıpkı ruhun var olduğu halde görülemediği gibi Allah'ın da görülemeyeceğine ilişkin iddiası ile gündeme gelmiştir.¹⁴ Sıfat anlayışı bakımından Cehm b. Safvân ile ortak prensipler üzerinden hareket eden Mu'tezile de ru'yetin, zatî sıfatlar ile ilişkili olduğunu ve Allah'ın, zatı gereği görülemeyeceğini savunmaktadır.¹⁵

Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) mütekaddimin Mu'tezile kelâcılarının ru'yeti reddettiğine ilişkin bilgi vermektedir. Onlara göre Allah'ın görülebileceğini iddia etmek ile Allah cisimdir demek biri diğerini zorunlu olarak gerektiren iki savdır. Söz gelimi Nazzâm (ö. 231/845) cisim niteliği taşımayan şeylerin görülemeyeceğini,¹⁶ Câhız da aynı sebebe dayanarak Allah'ın görülebileceğini iddia eden kimsenin tevhide aykırı bir tavır geliştirmiş olacağını dile getirmektedir.¹⁷ Ancak bahsi geçen ifadeler mu'tezilî kelâmcıların, Allah'ı baş gözü ile görmek anlamına gelen ru'yete ilişkin itirazlarından ibarettir. Aksi halde ru'yetin mu'tezilî literatürde farklı tanımlamalara konu olduğu bilinmekte hatta sözü edilen tanımlamalarda imkanı bakımından ru'yete ilişkin müspet ifadeler de rastlanmaktadır.¹⁸ Söz gelimi Ebu'l-Huzeyl (ö. 235/849) ru'yeti Allah'ı kalben bilmek şeklinde tanımlamakta ve bunun mümkün olduğuna işaret etmektedir.¹⁹

Cehmiyye ve Mu'tezile'nin yanı sıra Hariciyye, Neccariyye, Zeydiyye, İmamiyye ve Mürcie gibi grupların ru'yete ilişkin eleştirilerine karşı Ehl-i Sünnet açık naslar üzerinden ru'yeti ispat etmeye çalışmaktadır. Allah'ın ahirette baş gözü ile görüleceğini iddia eden Ehl-i Sünnet, mu'tezilî düşünce bakımından bunun Allah'a bir form ve yön isnat etmek anlamına geldiğine ilişkin görüşler karşısında ru'yetin keyfiyetsiz olarak gerçekleşeceği²⁰ şeklinde bir savunu geliştirirken hem ru'yeti ispat etmeye hem de söz konusu ispatta tenzihe aykırı bir algı geliştirmekten uzak durmaya çalışmıştır. Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında temel ayrışmalardan biri olması bakımından ru'yet konusunu değerlendiren Kâdî Abdulcebâr (ö. 415/1205), bu ayrışmanın kendileri ile Eş'arîler arasında yaşandığını dile getirerek aslında konunun temel problemine işaret etmektedir. Nitekim ona göre Mücessime 'Allah cisim olmasaydı görülemezdi' derken Mu'tezile 'Allah cisim olmadığı için görülemez' iddiasını öne sürmektedir. Dolayısıyla Kâdî Abdulcebâr, her ikisinin de ru'yeti cismaniyete bağlamak hususunda ittifak ettiğini belirtmektedir. Ancak Eş'arîler Allah'ın cisim olmadığı halde görülebileceğini savunmalarına rağmen bunun keyfiyetini açıklamamaktadır.²¹ Böylece Kâdî Abdulcebâr cismaniyete işaret

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, Tahkik: Sabri b. Selâme Şahin, Dâru's-Sebât, Riyad 2002, 94-95; Ahmed, Ziauddin, "A Survey of The Development of Theology In Islam", *Islamic Studies*, Volume: 11, No. 2, Islamabad 1972, 97.

¹⁵ el-Kâdî Abdulcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Tahkik: Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hâşim, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 2012, 170; Nasr, Ebû Zeyd, *el-İtticâhu'l-Aklî fi't-Tefsîr Dirâse fi Kadîyyeti'l-Mecâz fi'l-Kur'an inde'l-Mu'tezile*, el-Merkezu's-Sekâfî el-Arabî, Beyrut 1998, 192.

¹⁶ en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebşiratu'l-Edille*, I-II, Tahkik: Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2004, I, 509-510.

¹⁷ el-Câhız, Resâilu'l-Câhız, Mektebetu'l-Hilal, Beyrut 1987, 229.

¹⁸ Bkz. el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, Dâru'l-Funûn, İstanbul 1968, 98; Subhî, Ahmed Mahmûd, *fi İlmi'l-Kelâm*, I-III, Daru'n-Nahda el-Arabiyye, Beyrut 1985, I, 129.

¹⁹ el-Kâdî Abdulcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 176.

²⁰ Beyâzîzâde, Ahmed b. Hasan b. Sinânüddîn, *el-Usûlu'l-Munife li'l-Îmâm Ebî Hanîfe*, Tahkik: İlyas Çelebi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1996/1416, 53-55.

²¹ el-Kâdî Abdulcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 155.

ettiği için ru'yeti reddederken bütün izahlarının başında tenzih fikrinin olduğuna ilişkin bilgi vermiş olmaktadır.

Mu'tezile'ye göre ru'yetin gerçekleşmeyeceğine ilişkin dinî ve felsefî izahlar yapılabilmektedir. Ru'yetin gerçekleşmesi durumunda Mu'tezile'nin dinî kaygısı varlıkla Tanrı arasındaki muhtemel bir teşabühün söz konusu olmasıdır. Belirtilmelidir ki İbn Rüşd de ru'yet tartışmalarının ortaya çıkışını Mu'tezile'nin tanrı tasavvuru ile ilişkilendirmektedir.²² Buna göre Mu'tezile Allah'ın görülmeyeceğini iddia ederek esas yaklaşımını yani tenzihi muhafaza edebilecektir. Çünkü ru'yet, Tanrı için benzeşme algısını içerecek nitelikte bir formu gerektirmektedir.

Ru'yet için gerekli maddî form, Mu'tezile'nin ru'yeti inkarına ilişkin felsefî izahların temelinde yer almaktadır. Yani Mu'tezile'de ru'yet, cismaniyeti ifade etmektedir. Tanrı'yı bütün hâdis niteliklerden soyutlayan Mu'tezile mutlak bir tenzih kavramı inşa ederek Ehl-i Sünnet'in aksine, var olmanın ru'yet için yeter sebep niteliği taşımadığını ve bahsi geçtiği üzere bunun bir formu gerektireceğini kendi felsefî perspektifi ile belirlemiş ve ru'yeti inkar etmiştir.

3. Mu'tezile'nin Ru'yetullah Konusundaki Akli İzahları

Ru'yetin imkansızlığını akli düzeyde ispat etmeye çalışan Mu'tezile, görme eylemini ve bunun için gerekli şartları tanımlayarak konunun akli bakımdan tartışma boyutunu belirlemiştir. Onlara göre görme eylemi, göz bebeğinin görülene doğru çevrilmesi ile meydana gelir.²³ Dolayısıyla görülenin bir yönde olması gerektiğini vurgulayan Mu'tezile ru'yetin gerçekleşmesine mani olması bakımından birtakım engelleri söz konusu etmektedir. Kâdî Abdulcebbar'ın bu konuda ileri sürülen akli delilleri iki kısımda ele aldığı tespit edilmektedir. Ona göre bir şey ya zatından dolayı ya da bir engel sebebiyle görülemez.²⁴ Söz gelimi bir nesnenin çok yakın veya uzakta bulunması, başka bir nesne ile perdelenmiş olması, yoğunluk kazanmamış şeffaf bir nitelik taşıması ve gören kimsenin bakış açısında yer almaması bu engellere örnek teşkil etmektedir.²⁵ Ancak Kâdî Abdulcebbar burada Allah'ın zatı gereği görülmeyeceğini önelemektedir. Eğer Allah zatı bakımından görülebilseydi hiçbir engel bulunmaması ve gerekli şartların sağlanması halinde O'nu şu anda da görmemiz mümkün olurdu.²⁶ Şu halde Mu'tezile'ye göre ru'yet, şartların elverişsizliğinden ziyade Allah'ın zatıyla ilişkili olarak imkansız kabul edilmektedir.²⁷

Mu'tezile öncelikle Allah'ın, zatı gereği görülmeyeceğini dile getirirken Allah'ı cisim ve araz olma gibi niteliklerden tenzih etmeye çalışmaktadır.²⁸ Kaldı ki tenzih de Allah'ın zatından hudusa ilişkin nitelikleri soyutlama ilkesine dayanmaktadır. Aksi halde ru'yetin ispatı, Allah'ın zatına ilişkin yapılacak ve teşbihi gerektirecek birçok nitelemeyi beraberinde getirecektir. Nitekim ru'yet, görülenin ancak cisim, cevher, araz, mahdud/sınırlı

²² Yeşilyurt, Temel, "Rü'yetullah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 312.

²³ er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1985, XVII, 81.

²⁴ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 170.

²⁵ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Tahkik: Hıdır Muhammed Nebha, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2012, IV, 119.

²⁶ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, IV, 142.

²⁷ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, IV, 140.

²⁸ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, IV, 141-142.

olma, karşıda bulunma, mekan tutma vb. durumlarda gerçekleşecektir.²⁹ Mu'tezile'ye göre Allah için bu tür nispetlerin yapılması ve söz konusu şartların gerçekleşmesi mümkün olmadığı için ru'yetin nefyi gerekmektedir.³⁰ Şu halde Allah'a nispeti bakımından reddedilen temel kavram cismaniyettir. Çünkü ru'yet için görülende aranan vasıfların hepsi cismin özellikleri arasındadır. Dolayısıyla Allah cisim olmadığı için görülememektedir.³¹ Söz gelimi Nazzâm ru'yetin yalnızca renklerle mümkün olduğunu, renklerin de cisimlere taalluk ettiğini; Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 303/915) mer'iyât/görülenler ile cevherler, renkler ve ekvanın kastedildiğini; Ebu Hâşim el-Cubbâî ise bunun cevherler ve renklerden ibaret olduğunu dile getirmektedir.³² Mu'tezile kelamcılarının renk, cisim, cevhere ilişkin bütün bu ifadeleri Allah'ın zatından ru'yeti nefyetmeye sevk eden açıklamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ru'yetin nefyi konusunda Mu'tezile, görmenin fizikî unsurları bakımından ayrıca bir iddia geliştirmiştir. Gören, görülen, mukabele, belli bir mesafenin bulunması ve ışığın görülene ulaşmasından oluşan bu unsurlar nesnenin görüntüsünü ortaya çıkaracaktır.³³ Gören kimsenin sağlam duyu organına sahip olması ile görülenin mer'iyât kabilinden olması temel şarttır. Mer'iyâta hamledilen bir şeyin görülmesi ise ancak görenin karşısında olması yani mukabele ile sağlanmaktadır.³⁴ Mu'tezile'ye göre cisim ve renk, görme durumundaki bir haldir ve bunlar da ancak karşıda bulunmaları ile görülebilir.³⁵ Allah ise zâtı ile gördüğü ve bir duyu organına ihtiyaç duymadığı için nesnelere, karşısında olmadığı halde onları görebilmektedir. Mu'tezile, insanlar için bir duyu organı olmaksızın görme eyleminin gerçekleşmeyeceği hususunu yine fizikî bir gereklilik olarak öne sürmektedir. Onlara göre eğer Allah görülebilseydi bu, yalnızca mukabelenin gerçekleşmesi ve ru'yet için gerekli diğer şartların elverişli olması durumunda mümkün olurdu.³⁶ Mukabele şartı, Allah'ın zatından bir cihette bulunma vasfını tenzih etmek amacıyla gündeme getirilmiştir. Yine mukabelenin bir sonucu olarak Allah'ın mekan tutmasına ilişkin algı, Mu'tezile açısından ru'yetin reddedilme sebepleri arasındadır.³⁷ Çünkü bu, cismin tanımında da ifade edilen yani cismin bizatihi niteliği olan yer kaplama özelliğine denk düşecek dolayısıyla Allah'ın cisim ile müsavi olduğu algısını oluşturacaktır.

Eş'arî, ru'yete aklî düzeyde imkan vermeyen görüşleri dile getirirken bunun arka planında yer alan tenzih temelli açıklamaları zikretmeyi ihmal etmemektedir. Eş'arî, Mu'tezile'nin gözle idrak etme eylemi olarak da ifade ettiği ru'yetin, gerçekleşmesi bakımından fizikî unsurlar gerektirdiği ve bunların Allah'a nispet edilemeyeceği şeklindeki itirazların varlığından bahsetmektedir. Nazzâm da gözle idrak etmenin nesneye nüfuz etme, yakın veya bitişik olma ile gerçekleşeceğini ve yalnızca cisimlerin görülebileceğini dile getirerek ru'yete itiraz etmektedir. Yine Eş'arî bir şeyin ancak kendisiyle gören arasında ışık bulunduğu takdirde görülebileceğini iddia eden yaklaşımların mevcut olduğunu ifade ederek Mu'tezile'nin ru'yet konusunda ihdas ettiği engellerden bir diğerine

²⁹ el-Bâkullânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *Kitâbu't-Tevhîd*, el-Mektebetu's-Şarkıyye, Beyrut 1957, 277.

³⁰ Subhî, I, 129.

³¹ el-Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 184-185.

³² el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 362; el-Bağdâdî, 98.

³³ el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, Tahkik: Bekir Topaloğlu, Dâru Sâdır, Beyrut 2010, 146.

³⁴ el-Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 166.

³⁵ el-Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, IV, 143.

³⁶ el-Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, IV, 145.

³⁷ Nasr, 190; Kâdî Abdulcebbâr, *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Dâru'n-Nahdati'l-Hadîse, Beyrut (tarih yok), 135.

işaret etmektedir.³⁸ Bütün bu açıklamaların üzerine Mu'tezile, görülebilen nesnelere taalluk eden niteliklerin Allah hakkında söz konusu edilemeyeceği hükmünü inşa ederek neticede ru'yeti reddetmiştir.

4. Mu'tezile'nin Ru'yetullah Konusundaki Naklî İzahları

Mu'tezile'nin, itikadî tercihlerinde bir rasyonelleşme faaliyeti gösterdiği, ancak bunu yaparken en temel kaynaklar olması bakımından Kur'an ve Sünnet'i bir anlamda ihmal ederek meselelere ilişkin öncelikle aklı öngörülerde bulunduğu ve sonrasında naslardan bir temellendirme imkanı bularak esasen aklı istidlâllerinin geçerliliğini amaçladığı bilinmektedir. Bizi Mu'tezile'nin metodu açısından böyle bir hükme ulaştıran şey, Mu'tezile'nin aklı tercihlerine uygun nasları muhkem ya da mütevatir olarak adlandırırken söz konusu tercihleri bakımından izah edilmesi güç nasları müteşabih veya ahad haber şeklinde nitelemesi ve bunları imkanı ölçüsünde ya te'vil ya da doğrudan reddetme yoluna başvurusudur.³⁹ Bu, ru'yet meselesi için de tam olarak ifade edildiği biçimde uygulanan mu'tezilî bir yöntem olması açısından önemlidir. Çünkü Mu'tezile'nin ru'yete imkan vermemesi konusunda belirlediği en aklı gerekçe tenzihdir ve naslar da buna uygun olarak yorumlanmalıdır. Dolayısıyla burada Mu'tezile'nin ilgili ayetleri yorumlama şekline ziyade tenzih kaygısıyla yaptığı bir kelam faaliyeti dikkat çekmektedir.

Mu'tezile açısından ru'yete ilişkin ayetler değerlendirildiği zaman Allah'ın görülmesi konusunda mutlak bir nefy söz konusudur. Ancak belirtmelidir ki Mu'tezile ru'yeti reddederken fikrî açıdan tenzih ilkesini başlangıç noktası kabul ettiği gibi iddiasını temellendirmek amacıyla istihdam ettiği ayetlerin başına da '*O'nun benzeri hiçbir şey yoktur*'⁴⁰ ifadesini yerleştirerek kendisine, ru'yeti olumsuzladığı her açıklamasında atf yapabileceği güçlü bir dayanak bulmuştur.⁴¹ Bununla birlikte '*Gözler O'nu idrak edemez. O, gözleri idrak eder*'⁴² ayeti, Mu'tezile'nin doğrudan ru'yetle ilişkili olmak üzere istidlâlde bulunduğu en belirgin delil niteliğini taşımaktadır.

'*Gözler O'nu idrak edemez*' ayeti Mu'tezile'ye göre muhkemdir. Ancak Mu'tezile'nin ayette geçen 'idrak' kelimesini belirginleştirmesi gerekmektedir. Zira Ehl-i Sünnet idrak ile ru'yetin farklı olduğuna dayanarak ayette söz konusu olan nefyi yalnızca idrak ile ilişkilendirmek suretiyle ru'yeti ispat edebilmektedir.⁴³ Şu halde Mu'tezile 'idrak' ile 'basar' kelimelerinin bir arada kullanılmasıyla ancak ru'yetin kastedileceğini ve ayette de Allah'ın zatından ru'yetin açıkça nefyedildiğini iddia etmektedir.⁴⁴ Ayetin bağlamından hareketle esasen Allah'ın zatına yönelik bir medhin varlığına dayanan Mu'tezile bu medhi, ru'yetin nefyedilmesi ile ilişkilendirmektedir. Kâdî Abdulcebbar fiilî sıfatlar ve zafî sıfatlar üzerinden gerçekleşen iki tür medhin söz konusu olduğunu vurgulayarak ayette yer alan medhin konumunu kendi itikadî tercihinin teorisine uygun şekilde belirginleştirmeye çalışmaktadır. Buna göre ayette gözle idrakin nefyedilmesi, Allah'ın zatından birtakım vasıfların soyutlanması durumunda söz konusu olan medh kapsamındadır.⁴⁵ Aynı şekilde

³⁸ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 383; Bkz. Cârullah, 81.

³⁹ el-Bender, Reşîd, *Mezhebu'l-Mu'tezile min Kelâm ile'l-Felsefe*, Dâru'n-Nubuğ, Beyrut 1994, 53.

⁴⁰ Şurâ 42/11.

⁴¹ Subhî, I, 129.

⁴² En'am 6/103.

⁴³ İbrahim, Lutpi, "The Problem of the Vision of God in the Theology of az-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Vandenhoeck, Die Welt des Orients*, Bd. 13 (1982), 110.

⁴⁴ el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 146; el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 156.

⁴⁵ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 156.

‘Allah kendisinden başka ilah olmayandır. Hayy ve kayyumdur. O’nu ne bir uyuklama tutabilir ne de uyku’⁴⁶ ayetindeki gibi Allah’ın zatından nefyedilen hususlar da bu tür medhlerdendir.⁴⁷ Bu nedenle Ebû Ali el-Cubbâî ayette geçen nefyin mutlak olup yalnızca dünya ile sınırlandırılmayacağını dile getirmektedir.⁴⁸

Mu’tezile’ye göre nefyi medh olanın ispat edilmesi Allah hakkında noksanlık iddia etmek anlamına gelmektedir. Eğer ayette zikredildiği üzere Allah’ın gözle görülememesi bir medh ise ru’yetin gerçekleşeceğini ileri sürmek O’nun zatına isnat edilen bir noksanlıktır.⁴⁹ Mu’tezile’nin, söz konusu ayeti medh üzerine kurulu gerekçeler üzerinden izah etmesi benimsemiş olduğu tevhid ve tenzih düşüncesinden ayrı değildir.⁵⁰ Nitekim Kâdî Abdulcebbar temeddühün, Allah ile O’nun dışındaki varlıkları zat bakımından ayırmakla gerçekleşeceğini dile getirmektedir.⁵¹ Sonuç itibarıyla Mu’tezile’ye göre ru’yetin nefyedilmesi ile ortaya çıkan medh, aslında Allah’ın yaratılmışlara benzememesi konusundadır.

Hiz. Musa’nın Allah’ı görme talebinde bulunduğu ayet⁵² Mu’tezile tarafından yine ru’yetin reddi bağlamında muhkem kabul edilmektedir. Nitekim Allah, Hiz. Musa’ya ‘لن تراني’ (Beni göremezsin) şeklinde karşılık vermiştir. Böylece Mu’tezile, Allah zatı gereği görülemez şeklindeki teolojik iddiasını nasla ayrıca temellendirmiştir.⁵³ Ancak Hiz. Musa’nın Allah’ı görmek istemesini ru’yetin imkanına işaret eden bir ifade olarak kabul eden Ehl-i Sünnet’in yaklaşımı Mu’tezile’nin ilgili ayeti te’vil etmesini gerekli kılmıştır. Zemahşerî (ö. 538/1144) ru’yetin karşılıklı bulunmayı ve dolayısıyla teşbih ve teçsimi ortaya çıkaracağı için Hiz. Musa’nın böyle bir talepte bulunsa dahi bunu kavmi adına yapmış olabileceğini ifade etmektedir. Ona göre Hiz. Musa, Allah’ı tenzih etme bakımından ru’yeti reddeden Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), Ebu’l-Huzeyl el-Allâf ve Nazzâm gibi kimselerden daha az bilgi sahibi olmadığına göre bu türden bir istek de bir peygambere nispet edilemez.⁵⁴

Mu’tezile’nin ru’yet konusunda istihdam ettiği ayetleri belli ölçüde te’vile tabi tuttuğu görülmektedir. Ancak ‘O gün bir takım yüzler aydındır. Rablerine bakarlar’⁵⁵ ayetinin ru’yeti ispatı bakımından delaleti açık bir nas niteliği taşıması Mu’tezile’yi güç bir duruma düşürmüş gözükmektedir. Mu’tezile söz konusu ayeti bu kez dilin gramatik yapısının sağladığı imkanlar nispetinde çözümlenmeye çalışmıştır. Onlara göre ayetteki ‘الى ربها ناظرة’ (Rablerine bakarlar) ifadesinde geçen ‘نظر’ kelimesi ‘bakmak’ değil ‘beklemek’ manasında; ‘الى’ kelimesi ise harf-i cer şeklinde değil nimetler anlamındaki ‘اللاء’ kelimesinin tekili olarak anlaşılmalıdır.⁵⁶ Bu türden mu’tezilî te’vil metoduna örnek olması bakımından ru’yete işaret eden diğer ayetlerin incelenmesi mümkündür. Söz gelimi Mu’tezile, ‘Kim Rabbine kavuşmayı

⁴⁶ Bakara 2/255.

⁴⁷ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni fi Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl*, IV, 153.

⁴⁸ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni fi Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl*, IV, 151.

⁴⁹ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni fi Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl*, IV, 154.

⁵⁰ Nasr, 192; Bkz. er-Ressî, Kâsım b. İbrahim b. İsmail, *Usûlu’l-Adl ve’l-Tevhîd, Resâilu’l-Adl ve’l-Tevhîd* içinde, I-II, Tahkik: Muhammed Ammara, Dâru’s-Şurûk, Kahire 1988, I, 134.

⁵¹ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 158.

⁵² A’raf 7/143.

⁵³ Bkz. el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 177.

⁵⁴ ez-Zemahşerî, Cârullah Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzil ve Uyûni’t-Te’vil fi Vucûhi’t-Te’vil*, I-IV, Dâru’l-Hâdis, Kahire 2012, II, 144.

⁵⁵ Kıyâmet 75/23.

⁵⁶ İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saïd, *el-Fisâl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal*, I-III, Tahkik: Ahmed Şemsüddîn, Beyrut 2014, II, 35.

*umuyorsa yararlı bir iş yapsın*⁵⁷ ayetinde yer alan ‘لقاء’ (*kavuşma*) kelimesini Allah’ın vereceği sevap şeklinde anlamlandırmaktadır. Yine Mu’tezile, ‘Şüphesiz onlar kıyamet günü Rablerini görmekten mahrum bırakılacaktır’⁵⁸ ifadesinin kafirlere yönelik olduğu ve dolayısıyla müminlerin Allah’ı görebileceğine ilişkin yaklaşımlara karşı ayetin, kapsamı açısından yalnızca kafirlerle sınırlandırılmayacağını dile getirerek bir anlamda naslar bakımından ru’yete işaret edecek hiçbir anlama mahal vermemektedir.⁵⁹

Ayetleri, kalamî iddiasını temellendirmek için istihdam eden ve bunları yine kendi perspektifi ile te’vil ederek fikirlerini aklî hükümler üzerine tesis etmeye çalışan Mu’tezile konuyla ilgili hadisleri ise zorlanmadan reddedebilmektedir. Söz gelimi Mu’tezile, Hz. Peygamber’in ‘Kıyamet gününde Rabbinizi, dolunay gecesinde kameri gördüğünüz gibi göreceksiniz’⁶⁰ hadisinin, ahad niteliği taşıdığını öne sürerek ru’yeti nefyederken Hz. Aişe’ye nispet edilen ‘Kim Muhammed Rabbinizi gördü derse Allah’a iftirada bulunmuş olur’⁶¹ sözünü ru’yetin gerçekleşmeyeceğine ilişkin güçlü bir delil olarak istihdam etmiştir.⁶² Mu’tezile’nin kalam metodu dikkate alındığında ve temel prensipleri ile bu metod uygulama alanında bir araya getirildiği zaman ru’yet konusunda da mu’tezilî bir kalam faaliyeti kaçınılmaz şekilde gözükmektedir. Nitekim Mu’tezile’nin ru’yet hususunda en titiz davrandığı ilke tevhid bağlamında tenzih olmuş ve aklın verdiği hüküm gereğince reddedilen ru’yet, naslar açısından da menfi bir konuma yerleştirilmiştir.

Sonuç

Allah’ın zatı ve sıfatlarını konu edinmesi bakımından kelamın amacını teşkil eden tenzih kavramı sıfatlara ilişkin mevcut itikadî ayrışmalar neticesinde keskin bir nitelik kazanmıştır. Öyle ki tenzih, Tanrı hakkında konuşabilmenin ön koşulu olarak kabul edilmiştir. Yani kelamda Tanrı’ya ilişkin ifade edilecek her iddia bir şekilde tenzihe dayandırılmıştır. Bu bağlamda Mu’tezile’nin teoride tevhid pratikte ise tenzih ilkesine dönük vurgularını ihtiva eden bir yapı oluşturması önemlidir. Tenzih temelli bir paradigma ortaya koyan Mu’tezile felsefi ilkeler üzerine kurulu bir yaklaşım geliştirerek Allah’ın sıfatları konusunda Müslüman din kültüründe henüz tam olarak dile getirilmemiş soyutlayıcı bir tanrı tasavvuru geliştirmiştir. Mu’tezile’nin söz konusu tanrı tasavvuru, Tanrı’yı her türlü insanbiçimci formdan uzaklaştırmanın ifadesi olarak ortaya çıkmıştır.

Mu’tezile, Allah’ı yaratılmışlara benzemekten tenzih eden Cehm. b. Safvân ile aynı prensip üzerinden hareket etmiş, zattan ayrı kadim sıfat anlayışını nefyemiştir. Temellerine daha ziyade Yunan felsefesinde rastlanan zat-sıfat birliği Mu’tezile’nin söz konusu nefy telakkisini izah etmenin bir aracı durumundadır. Yine Mu’tezile, sıfatları te’vil üzerinden tenzihe uygun şekilde içeriklendirmeye çalışmıştır. Sıfatlar konusundaki yaklaşımı esas alındığında Mu’tezile’nin haberî sıfatlar bağlamında değerlendirilmesi mümkün gözükürken ru’yetullah meselesinde de aynı fikrî saikle hareket ettiği görülebilecektir. Nitekim Mu’tezile ru’yete imkan vermezken bunun temeline tenzih doktrinini

⁵⁷ Kehf 18/110.

⁵⁸ Mutaffifin 83/15.

⁵⁹ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 179.

⁶⁰ el-Buhârî, *Mevâkit*, 16, 26; Ahmed b. Hanbel, *Musnedu Ahmed b. Hanbel*, I-IV, *Mevsûatu’s-Sunne el-Kutubu’s-Sunne ve Şurûhuhâ* içinde, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, III, 16.

⁶¹ el-Buhârî, *Tefsiru’l-Kur’ân*, 53/1.

⁶² el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 179.

yerleştirmiştir. Kaldı ki Allah'ın zâtı gereği görülemez olması ve buna ilişkin izahlar Mu'tezile'nin ru'yeti reddetmesindeki esas iddiaları oluşturmaktadır.

Mu'tezilî kelam metodunun tabii yapısı çerçevesinde konu ele alındığı zaman tenzih doktrini gereği reddedilen ru'yetin, imkansız olduğu aklî/fizikî gerekçelerle ispat edilmekte ve yeniden yorumlanan naslarla da delillendirilebilmektedir. Diğer bir ifadeyle ru'yetin mu'tezilî terminolojideki anlam alanı içerisinde cismin özelliklerinden biri olarak tespit edilmesi, Allah'ın görülemeyeceği konusunda Mu'tezile'nin benimsediği tercihin aklî boyutunu teşkil etmektedir. Ru'yet bağlamında değerlendirilen ve daha ziyade Allah'ın görüleceğine delil teşkil eden fakat Mu'tezile'nin te'vil metodu ile yeni anlamlar kazanan naslar ise söz konusu tercihin naklî açıdan temellendirilmesine işaret etmektedir. Ancak Mu'tezile'nin naslar açısından kendine özgü daha aklî bir okuma biçimi geliştirerek ilkelerini, özellikle tenzih ilkesini dinin geçerli en temel kaynaklarına atf yaparak temellendirmeye çalışması ve bunu ru'yetin imkanı konusunda delaleti açık kabul edilen naslarda dahi gerçekleştirme çabası, benimsediği tanrı tasavvuru bakımından anlaşılır olmakla birlikte Müslümanların çoğunluğunu bağlayan din kültürü çerçevesinde tartışmalı bir tavır olarak görülmüştür.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Musnedu Ahmed b. Hanbel*, I-IV, *Mevsûatu's-Sunne el-Kutubu's-Sunne ve Şurûhuhâ* içinde, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

- *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, Tahkik: Sabri b. Selâme Şahin, Dâru's-Sebât, Riyad 2002.

Ahmed, Ziauddin, "A Survey of The Development of Theology In Islam", *Islamic Studies*, Volume: 11, No. 2, Islamabad 1972.

Beyâzîzâde, Ahmed b. Hasan b. Sinânüddîn, *el-Usûlu'l-Munîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Tahkik: İlyas Çelebi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1996/1416.

Cârullah, Zuhdî, *el-Mu'tezile*, el-Ehliyyetu li'n-Neşr ve't-Tevzi', Beyrut 1974.

el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, Dâru'l-Funûn, İstanbul 1968.

el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *Kitâbu't-Temhîd*, el-Mektebetu's-Şarkıyye, Beyrut 1957.

el-Bender, Reşîd, *Mezhebu'l-Mu'tezile min Kelâm ile'l-Felsefe*, Dâru'n-Nubuğ, Beyrut 1994.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî, Mevsûatu's-Sunne el-Kutubu's-Sunne ve Şurûhuhâ* içinde, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992/1412, *Menakbü'l-Ensâr*, 42; *Tefsir*, 17 /9.

el-Câhız, Resâilu'l-Câhız, Mektebetu'l-Hilal, Beyrut 1987.

el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *Tâcu'l-Luğa ve Sîhâhu'l-Arabıyye*, I-VI, Tahkik: Ahmed A. Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1983, VI, 2253.

el-Curcânî, es-Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1938.

Eldar, Hasanoğlu, "Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamberler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, (basım yeri yok) 2014.

el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Tahkik: Helmut Ritter, Franz Steiner Verlag GmbH Wiesbaden, 1980.

- el-Ğâmidî, Ahmed b. Atrıyye, *el-Beyhakî ve Mevkıfuhu mine'l-İlahiyyât*, İhyâ'u't-Turâsi'l-İslâmî, Medine (tarih yok).
- el-Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Tahkik: Hıdır Muhammed Nebha, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2012.
- *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Tahkik: Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hâşim, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 2012.
- *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Dâru'n-Nahdati'l-Hadîse, Beyrut (tarih yok).
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, Tahkik: Bekir Topaloğlu, Dâru Sâdır, Beyrut 2010.
- en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebsıratu'l-Edille*, I-II, Tahkik: Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2004.
- en-Neşşâr, Ali Sâmi, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fî'l-İslam*, I-II, Dâru's-Selâm, Kahire 2008.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1985.
- er-Ressî, Kâsım b. İbrahim b. İsmail, *Usûlu'l-Adl ve't-Tevhîd, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde, I-II, Tahkik: Muhammed Ammara, Dâru'ş-Şurûk, Kahire 1988.
- eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, Tahkik: Ahmed Fehmi Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- et-Tehânevî, Muhammed Ali, *Mevsûatu Keşşâfi Istılâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*, I-II, Tahkik: Ali Dahrûc, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut 1996.
- ez-Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni't-Te'vil fî Vucûhi't-Te'vil*, I-IV, Dâru'l-Hâdîs, Kahire 2012.
- ez-Zînî, Muhammed Abdurrahim, *Amr b. Ubeyd ve'l-Usûlu'l-Hamse*, Dâru'l-Yakîn, Mısır 2010.
- Ibrahim, Lutpi, "The Problem of the Vision of God in the Theology of az-Zamakhsharî and al-Baydâwî", *Vandenhoeck, Die Welt des Orients*, Bd. 13, 1982.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Fisâl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, I-III, Tahkik: Ahmed Şemsüddîn, Beyrut 2014.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyub el-Himyerî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I-IV, Tahkik: Ömer Abdusselam Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I-II, Tahkik: Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- İbn Manzûr, Cemaleddin b. Muhammed Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, I-VI, Tahkik: Abdullah Ali el-Kebîr, Dâru'l-Meârif, Kahire 1119, VI, 4402.
- Kuşcu, Emin-Aydın, Mahmut, "Hristiyanlıkta Vahiy Algısı", *Milel ve Nihal*, Cilt: 8, Sayı: 1, (basım yeri yok) 2011.
- Mavil, Kılıç Aslan, "Bir Mu'tezile-Mâturidiyye Tartışması Ru'yetullah", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 2, Bolu 2014.
- Nasr, Ebû Zeyd, *el-İtticâhu'l-Aklî fî't-Tefsîr Dirâse fî Kadiyyeti'l-Mecâz fî'l-Kur'an inde'l-Mu'tezile*, el-Merkezu's-Sekâfî el-Arabî, Beyrut 1998.
- Sinanoğlu, Abdulhâmit, "İslam Düşüncesinde Benzetmecî Grupların Allah Tasavvuru", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, Adana 2005.

Subhî, Ahmed Mahmûd, *fi İlmî'l-Kelâm*, I-III, Daru'n-Nahda el-Arabiyye, Beyrut 1985.

Türcan, Galip, *Kelam İlminde Bilgi Kaynağı Olarak Kitâb*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015.

Yeşilyurt, Temel, "Rü'yetullah", Diyanet İslam Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008.